

УДК 378.002.8

Валентина Каліш

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ

У статті розкриваються теоретичні і практичні аспекти формування у студентів лексикологічної компетентності як складової професіограми вчителя-словесника, визначається зміст та обсяг її компонентів, обґрунтовуються лінгводидактичні можливості її реалізації у процесі вивчення морфологічних явищ, зважаючи на їх специфіку, подаються орієнтовні завдання і вправи, які забезпечують результативність пропонованого підходу до опанування одиниць і категорій морфологічного рівня мови.

Ключові слова: компетентність, лексикологічна компетентність, слово, лексема, словоформа, лексичне значення, граматичне значення, лексико-граматичні класи слів.

Підготовка майбутнього вчителя до професійної діяльності відповідно до пріоритетних завдань вищої освіти та з урахуванням домінуючих парадигм сучасної шкільної лінгводидактики (діяльнісної, компетентнісної, особистісно-зорієнтованої, комунікативної, когнітивної) на сьогодні визнається як одна з актуальних проблем, оскільки саме від рівня професійної готовності педагога залежить успішна реалізація означених державою освітніх завдань. Інтеграція національної системи вищої освіти до європейського освітнього й наукового простору передбачає орієнтування навчально-виховного процесу в педагогічних ВНЗ на визначення домінуючих фахових компетенцій і формування професійно-педагогічної компетентності як інтегративної якості вчителя, що визначає його готовність до виконання навчальних і виховних функцій.

Проблеми формування освіченої, гармонійно розвиненої особистості майбутнього педагога, здатного до постійного оновлення наукових знань, професійної мобільності та швидкої адаптації до динамічних процесів в освітній сфері, інноваційних технологій, розвиток у студентів здібностей творчого розв'язання нестандартних проблемних ситуацій, самостійного орієнтування в інформаційних потоках стають предметом різноаспектних досліджень науковців, активно обговорюються на науково-практичних конференціях, висвітлюються у фахових виданнях. У полі зору дослідників проблеми становлення мовної особистості вчителя-словесника, лінгвістичної, методичної, практичної підготовки (Т. Донченко, С. Єрмоленко, Г. Кузнецова, О. Куцевол, Л. Мацько, Н. Остапенко, Л. Паламар, М. Пентилюк, О. Потапенко, О. Семенов, Т. Симоненко та ін.), розвитку креативності, самостійності, пошуково-дослідницьких якостей

(Н. Баранник, В. Дороз, Т. Лобода, В. Нагаєв, Н. Остапенко, І. Підкасистий, О. Попова, Н. Стецюк, Г. Токань), використання інноваційних технологій у навчальному процесі (Н. Голуб, С. Костриця, І. Кухарчук, Н. Науменко, О. Попова, О. Скнар, С. Цінько та ін.). Наша розвідка є спробою окреслити зміст та науково-дидактичні умови розвитку однієї із складових моделі компетентного вчителя-словесника.

Мета нашої статті – з'ясувати зміст та обсяг складових лексикологічної компетентності, розкрити можливості морфології для її формування, визначити види роботи, спрямовані на досягнення результату.

На сьогодні в науковій літературі активно послуговуються поняттями *компетентність*, *компетенція*, які означаються атрибутами *професійна*, *фахова*, *педагогічна*, *лінгвістична*, *комунікативна* тощо. У визначенні структури і змісту лексикологічної компетентності виходимо із загального її розуміння як інтегративної характеристики ділових і особистісних якостей фахівця, як здатності застосовувати набуті знання та вміння у різних ситуаціях, як результату оволодіння відповідними компетенціями, як набуття певного досвіду. Відповідно лексикологічна компетентність учителя-словесника моделюється такими основними компетенціями, як мовна, мовленнєва, комунікативна, дослідницька, лінгвометодична.

Таким чином, лексикологічна компетентність може дефініюватися як система сформованих у процесі навчання у ВНЗ наукових поглядів і переконань, стійких знань усіх особливостей лексико-семантичного рівня мови, практичних умінь і навичок розпізнавати, аналізувати, використовувати лексичні засоби у процесі продукування і сприйняття висловлювань різних типів, стилів і жанрів відповідно до комунікативної мети та з урахуванням ситуації спілкування, а також готовність майбутнього вчителя-словесника до роботи з лексичними явищами у подальшій професійній діяльності.

Процес формування лексикологічної компетентності передбачає поетапне накопичення студентами лексичних знань, вироблення і вдосконалення лексичних умінь і навичок, їх застосування в опануванні лінгвістичними категоріями інших рівнів мовної структури, в науково-дослідницькій, пізнавальній, комунікативній діяльності, у вирішенні навчальних завдань під час педагогічної практики. Таким чином, розвиток лексикологічної компетентності означає не тільки засвоєння ключових понять лексикології як одного з розділів курсу сучасної української літературної мови, а й систематичну актуалізацію і розширення обсягу науково-теоретичної інформації про лексико-семантичну систему мови, вдосконалення відповідних умінь і навичок, створення умов для вироблення в студентів потреби у постійному оновленні набутих знань, прагнення до пізнання нового.

Основний етап співвідноситься з вивченням розділу лексикології. Відповідно до програми передбачається осмислення студентами наукових підходів у дослідженні лексичної системи, в тому числі у її зв'язках з

іншими мовними рівнями, місця і ролі лексичних знань, умінь і навичок у мовній освіті особистості, засвоєння науково-теоретичної інформації про елементи лексико-семантичного рівня мови у їх взаємозв'язках і відношеннях, закономірності її функціонування і розвитку; усвідомлення лінгвістичної та семіотичної природи слова як основного мовного знака, лексеми як одиниці мови, семеми як мовленнєвої реалізації лексеми, структури лексичного значення, лексичних категорій, що ґрунтуються на парадигматичних зв'язках, їх функціонального навантаження в мовній картині світу, в процесі комунікації, розуміння місця і ролі різних за стилістичним використанням і ступенем уживаності груп споконвічної і запозиченої лексики.

На основі науково-теоретичних знань формуються лексичні вміння і навички, зокрема: сприймати, розпізнавати, аналізувати, зіставляти, розмежовувати, коментувати лексичні явища, оцінювати їх під кутом зору нормативності, доцільності, відповідності сфері й ситуації спілкування; розуміти їх комунікативну, когнітивну, естетичну цінність тощо.

На наступних етапах вивчення курсу сучасної української літературної мови організовується повторення, закріплення, систематизація, розширення обсягу науково-теоретичних знань, оновлення їх відповідно до здобутків лексикології, актуалізуються набуті уміння і навички, збагачується словниковий запас студентів, вдосконалюються мовленнєво-комунікативні якості. Такий процес формування мовної компетенції стає можливий завдяки міжрівневим зв'язкам у мові.

Можливість формування лексикологічної компетентності студентів у процесі вивчення морфології зумовлюється лінгвістичною сутністю і взаємозв'язками одиниць двох підсистем мови – лексико-семантичної і морфологічної. Мова, як відомо, являє собою чітко структуровану систему, складається із мовних рівнів, пов'язаних між собою ієрархічними зв'язками. Незаперечним є взаємозв'язок і лексико-семантичних та морфологічних явищ.

Основною одиницею мови, як відомо, є слово, яке інтегрує фонетичний, лексико-семантичний, граматичний аспекти мови, пов'язане із словотвірним і фразеологічним проміжними рівнями мовної структури, а також з графікою та орфографією. У системі суттєвих лінгвосеміотичних ознак слова, які репрезентують його як основний мовний знак, що позначає «певний клас чи сукупність, як правило, близьких між собою класів позамовних явищ (предметів, процесів, властивостей тощо) та їх відображень у свідомості» [4, с. 192], слід виокремити ті, які забезпечують віднесеність слова до лексико-семантичної та морфологічної підсистем, зокрема, єдність звучання (зовнішньої форми), морфемної будови і значення (лексичного та граматичного), лексико-граматичну віднесеність (належність до певної частини мови). Таким чином, у слові органічно поєднуються лексико-семантичні і граматичні ознаки, за якими воно одночасно належить до лексичної і граматичної системи.

Як лінгвістична категорія, слово репрезентоване передусім двома

поняттями – лексема і словоформа. Лексема функціонує як структурно-семантична одиниця лексико-семантичного рівня мови і являє собою сукупність усіх форм і значень слова. Словоформа – це граматична форма слова, яка відрізняється від іншої форми лише граматичним значенням, належить до морфологічних явищ і є одиницею мовлення. «Форма слова, – зауважує В. Русанівський, – це його звучання (фонетична оболонка), і його граматичні особливості, що дозволяють лексичній одиниці пов'язуватися з іншими словами в процесі мовлення, і його можливості вступати в семантичний зв'язок з іншими словами» [3, с. 61]. Таким чином, у мовленні лексема реалізується в різних словоформах, зберігаючи в кожному конкретному випадку своє лексичне значення [1].

Слово є носієм лексичної і граматичної семантики. Лексична семантика вказує на певну ознаку об'єктивної дійсності, що може бути виражена як предметність, статична ознака, процесуальна ознака, непроцесуальна ознака. Граматична семантика спирається на морфологічні парадигми, в яких семантичні складники, виражаючи певне конкретне відношення, передають у сукупності абстрактні поняття часу, способу, особи, уточнюють значення предметності, ознаки [3]. Мінімальною одиницею лексичної семантики є семема, що структурується сукупністю різних за рангом і функціями сем (лексичних, словотвірних, граматичних тощо), єдність яких забезпечує вираження певних сторін об'єктивної дійсності. Мінімальною одиницею граматичної семантики є сема, виражена морфемою (дериваційною або реляційною) [3]. Таким чином, кожне повнозначне слово є носієм лексико-семантичних варіантів (семем) і граматичних сем. Крім того, варто додати, що вияв окремих граматичних значень слова залежить від його семантики (вид, перехідність/неперехідність дієслова та ін.).

Отже, слово у морфології розглядається як система словоформ різних частин мови, що функціонують у структурі синтаксичних конструкцій і забезпечують їх формально-граматичну та семантико-синтаксичну організацію.

Нагадаємо, що традиційно до частин мови відносять найбільші класи слів, які виділяються за єдністю трьох важливих ознак: спільним категоріальним (частиномовним) значенням, абстрагованим на основі узагальнення лексичних значень конкретних слів; складом і функціональним призначенням морфологічних категорій, реалізованих у межах відповідних парадигм; спільністю основних синтаксичних функцій [2]. Отже, слово знаходить конкретну реалізацію в мовленні як відповідна частина мови, виявляючи всі властиві йому ознаки і репрезентуючи характерні для лексико-семантичної системи парадигматичні відношення – гіпонімічні, партитивні, еквонімічні, синонімічні, контрастивні, омонімічні, паронімічні. На основі загальнокатегоріального значення різні частини мови можуть входити до відповідного лексико-семантичного поля, за спільними когнітивними чи/і прагматичними семами утворювати лексико-семантичні групи, підгрупи тощо.

Таким чином, формування лексикологічної компетентності в процесі вивчення морфології цілком можливе. Відповідно реалізація визначених її компонентів органічно поєднується з навчальними цілями опанування частин мови і досягається шляхом включення у систему роботи над морфологічними явищами різних видів лексичних завдань і вправ. Наведемо окремі зразки.

1. Завдання і запитання для самопідготовки студентів з подальшим обговоренням на практичних заняттях:

- Обґрунтуйте взаємозв'язок лексико-семантичного і морфологічного рівнів мови. Наведіть факти, які підтверджують необхідність лексичних знань для розуміння морфологічних явищ.
- Розкрийте лінгвістичну природу слова як основного мовного знака. Доведіть, що воно є об'єктом вивчення лексикології і морфології.
- З'ясуйте співвідношення лексичного і граматичного значення за відношенням до слова і будови мови, характером узагальнення, відношенням до мислення й об'єктивної дійсності, способами вираження. Складіть опорну таблицю.
- Пригадайте, якими компонентами (семами) структурується лексичне значення слова. Визначте роль граматичних і словотвірних сем. Поясніть відмінність між лексичною і граматичною семантикою.
- Доведіть взаємозв'язок лексеми і словоформи.
- У чому виявляється відмінність між категорійним і лексичним значенням частин мови?
- Поміркуйте, як співвідносяться між собою лексико-семантичні поля у лексиці і лексико-граматичні категорії слів (частини мови) у морфології. Виокреміть спільні і відмінні риси.
- Яким чином реалізуються парадигматичні відношення у лексиці і морфології?
- Розкрийте роль іменників (прикметників, дієслів, прислівників) у мовній картині світу тощо.

2. Система вправ, з допомогою яких формуються мовні, мовленнєві і комунікативні вміння, крім суто граматичних, включає і завдання на:

- з'ясування семантики лексем різних частин мови (моносемічних і полісемічних), окремо взятих і в контексті; спостереження за виявом лексичного значення слів залежно від лексичної сполучуваності, об'єднання лексем за спільними когнітивними або прагматичними семами тощо;
- вияв характеру парадигматичних відношень між лексемами, різними за частиномовною належністю, (гіпонімічних, партитивних, еквонімічних, синонімічних, антонімічних, омонімічних, паронімічних), добір і використання семасіологічних категорій відповідно до комунікативних завдань, типу і стилю висловлювання;
- виокремлення і групування іменників, прикметників, дієслів,

- прислівників за стилістичним уживанням, соціальною важливістю, походженням, з'ясування їх функцій у тексті, самостійний добір до пропонованої теми і використання;
- усвідомлення ролі частин мови у різних за комунікативним призначенням і стильовою належністю текстах, добір лексичних засобів відповідної семантики та лексико-граматичної віднесеності для продукування власних зв'язних висловлювань тощо;
 - визначення типу, стилю, теми, комунікативного призначення текстів, аналіз лексико-граматичних засобів з огляду на їх відповідність та доцільність у висловлюваннях;
 - порівняння текстів різних стилів, типів на однакові теми і виокремлення лексико-граматичних засобів їх диференціації;
 - редагування, згортання, поширення тексту лексемами відповідних частин мови, їх заміну тощо;
 - лексико-граматичний аналіз тексту.

Значення слова (лексичне і граматичне), як відомо, реалізується в мовленні, в контексті, тому вивчення слова як частини мови бажано здійснювати на основі тексту, що дозволить усвідомити його концептуально-когнітивні, лексико-граматичні і функціонально-комунікативні складові. Крім того, текст дозволяє розв'язувати комплекс лексичних і граматичних завдань.

3. Навчально-пошукова, науково-дослідницька та творча діяльність студентів як постійна складова освітнього процесу відповідно до окресленої проблеми охоплює такі види: самостійний пошук студентами наукової інформації, підготовку тематичних оглядів літератури (наприклад: укласти за журналами «Мовознавство», «Українська мова» анотований покажчик наукової літератури до теми «Лексична і граматична семантика (до 10 джерел), рефератів (на тему «Класифікація частин мови в сучасному слов'янському мовознавстві»), робота в спецсемінарі («Проблеми семантики і функціонування лексичних і граматичних одиниць мови»), проведення наукових досліджень (пропонуються, наприклад, такі теми: «Лексико-граматичні засоби образотворення в ідіостилі В. Сосюри»; «Вербалізація концепту «розум/мудрість» у сучасній інтелектуальній прозі», «Семантичні та функціональні особливості іменників з прагматичними семами у поезіях О. Олеся»; «Дієслівні синоніми у ліричних творах Л. Костенко» та ін.), підготовка доповідей і публікацій тощо.

Отже, лексикологічна компетентність майбутніх учителів-словесників формується в результаті послідовного, поетапного та цілеспрямованого процесу оволодіння професійно значущими знаннями, уміннями й навичками, що забезпечують вдосконалення мовленнєво-комунікативних якостей, з орієнтацією на розвиток інтелектуально-пізнавальних, професійно зорієнтованих здібностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар О. І. Сучасна українська літературна мова / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К. : Академія, 2006. – 367 с.
2. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 335 с.
3. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 236 с.
4. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 750 с.